

РИГІНА О. М.,
кандидат юридичних наук, доцент кафедри
основ права України юридичного факультету
(Львівський національний університет
імені Івана Франка)

УДК 340/347.63

ДО ПИТАННЯ ПРО «ВІКОВИЙ ЦЕНЗ ДИТИНСТВА»: ЗАГАЛЬНОТЕОРЕТИЧНА ХАРАКТЕРИСТИКА

У статті проаналізовано положення міжнародних актів, які давали визначення терміну «дитина», встановлено підстави внесення змін до них стосовно підвищення «вікового цензу дитинства», по досягненні якого припинявся правовий захист особи як дитини.

Ключові слова: дитина, неповнолітній, вік, правовий захист, міжнародний акт.

В статье проанализированы положения международных актов, в которых дано определение термина «ребенок», определены основания внесения изменений относительно повышения «возрастного ценза детства», по достижении которого прекращалась правовая защита лица как ребенка.

Ключевые слова: ребенок, несовершеннолетний, возраст, правовая защита, международный акт.

The provisions of international acts about defined the term “child” has been analyzed in the article. Is defined the grounds to the increase of the “age of childhood”, achievement that as which is reason of the termination legal protection the person as child.

Key words: child, juvenile, age, legal protection, international act.

Вступ. Проблема правового статусу дитина не є новою в сучасній юриспруденції, оскільки чимало науковців досліджували права дитини, здійснення прав дитиною як суб'єктом права. Загалом питання про права, свободи й інтереси дитини, інколи і про її обов'язки розглядаються в межах усіх галузей права. Внаслідок свого «обмеженого» правового статусу дитина не може здійснити багатьох прав без допомоги батьків чи інших осіб, які їх замінюють. Ми не будемо першими, хто відзначив цю закономірність. Своєю чергою, держава повинна належно забезпечувати реалізацію прав дитини в усіх сферах правового регулювання, з якими стикається вона у процесі свого зростання. Визнання та закріплення на міжнародному та національному рівнях за дитиною низки прав і свобод є лише початковим етапом на шляху їх забезпечення, оскільки повинен функціонувати належний механізм контролю за їх реалізацією. Дієвість такого механізму в ідеалі повинна забезпечуватися не тільки засобами державного примусу. Про його налагодженість можна буде твердити лише тоді, коли дитина, її життя та здоров'я, фізіологічний, психологічний, культурний розвиток усвідомлюватимуться справжньою цінністю для суспільства та держави.

Проблемам прав дитини та їх реалізації свого часу присвятили свої праці такі українські та зарубіжні вчені, як: О. Зенкевич, Н. Крестовська, О. Львова, К. Ніконов, Н. Оніщенко, С. Саблук, І. Савіна, О. Скакун, Л. Стейнберг, С. Сунегін, А. Резнік, О. Чинарян, О. Шульц та інші. Зважаючи на ґрунтовність напрацювань у сфері відповідної проблематики, вважаємо доцільним здійснити їх систематизацію з метою подальшого застосування в дослідженні еволюції прав дитини загалом, зокрема в історико-правовому аспекті.

Постановка завдання. Дослідити положення міжнародних актів, які давали визначення терміну «дитина», встановити підстави внесення змін до них стосовно підвищення «вікового цензу», по досягненні якого припинявся правовий захист особи як дитини.

Результати дослідження. На сучасному рівні розвитку людства поняття «дитина» та «людство» неможливо розглядати відокремлено одне від одного [1, с. 3]. Діти – це особлива соціально-демографічна група населення, яка має визначені законом вікові межі та специфічні потреби, інтереси, права. У суспільстві діти, передусім, захищені юридичними нормами. Однак певне значення в захисті дітей мають моральні та соціальні норми. Дитина народжується вже наділеною біологічною спадковою програмою розвитку. Вона має певну анатомо-фізіологічну будову, властиву людині, ряд

безумовних і умовних рефлексів, які швидко формуються та дозволяють їй жити і задовольняти органічні потреби, а також потреби в русі, спілкуванні, пізнанні. Мозок дитини, завдяки своїй будові, має необмежені можливості пізнавати світ. Однак спадкова програма, біологічні чинники недостатні для того, щоб підготувати дитину до життя в суспільстві [2, с. 9].

Науковці підкреслюють особливість правового статусу дитини, обмеженість прав дитини порівняно з дорослими індивідами. Зокрема внаслідок недостатньої спроможності захищати свої інтереси, діти потребують соціального піклування і відповідального ставлення до себе родини, держави та суспільства взагалі [3, с. 91]. Вони є особливою категорією людей, котрі здатні рости та дорослішати і повинні мати умови для повного та всебічного розвитку своєї особистості. Дитина – це маленька людина, котра має певні потреби, але не має достатніх сил, розуму та досвіду, щоб захистити себе [4, с. 13; 5, с. 94]. Діти є фактично «фізично та соціально безправні», внаслідок чого не можуть самостійно реалізувати більшість прав. Зважаючи на це, відповідальність за реалізацію таких прав покладается на інших суб'єктів: батьків або осіб, що їх замінюють, державу та суспільство в особі спеціальних органів влади та державних установ. Досягнувши певного віку, дитина формально може себе захистити, використовуючи закріплений правовий порядок гарантій своїх прав і свобод. Проте чимало прав дитини, які передбачені нормами національного законодавства, в реальному житті залишаються декларативними [6, с. 570]. Життю дитини з моменту її народження загрожує безліч небезпек, вона потребує великої турботи та захисту. На сучасному етапі держави приділяють велику увагу забезпеченню захисту прав дитини згідно з укладеними міжнародними договорами. Вони, в ідеалі, повинні містити однакові стандарти захисту прав дитини, яких дотримуватимуться на національному рівні [1, с. 3–4]. Варто погодитися з досить лаконічним, але цілком актуальним зауваженням Б. Майолла, котрий визнає, що до дітей ми застосовуємо такі терміни, як «некомпетентні», «нестабільні», «довірливі», «ненадійні», «емоційні». Водночас дорослих осіб ми називаємо «компетентними», «стабільними», «добре поінформованими», «надійними» та «раціональними». Отже, якщо дорослі наділені всією повнотою згаданих рис, вони «повинні думати над тим, як захистити дітей, в т.ч. у дитячому садку, поки вони не досягнуть «розумного віку» [7, с. 247]. Тобто повинні розробити дієвий механізм захисту права, зокрема і щодо попередження порушення прав.

Разом із терміном «дитина» у законодавстві, навчальній і науковій літературі, зокрема тій, предметом якої прямо чи опосередковано є людина та суспільство загалом, вживаються терміни «діти», «неповнолітній», «неповнолітні», які фактично можна вважати тотожними поняттями, оскільки майже в усіх випадках йдеться про осіб, котрі не досягли 18-річного віку. Однак, у ст. 2 Мінімальних стандартних правил Організації Об'єднаних Націй (далі – ООН), що стосуються правосуддя щодо неповнолітніх («Пекінських правилах») від 29 листопада 1985 р. передбачено, що «неповнолітньою» є дитина або молода людина, яка в межах чинної правової системи може бути притягнута за вчинення правопорушення до відповідальності в такій формі, яка відрізняється від форми відповідальності, що застосовується до дорослого. У «Пекінських правилах» зазначено, що поняття «неповнолітній» охоплює широкий віковий діапазон від 7 до 18 років або старше. Неповнолітнім правопорушником, згідно з міжнародним актом, є дитина або молода людина, котра підозрюється у вчиненні правопорушення [8]. Отже, на підставі «Пекінських правил», неповнолітньою може вважатися особа, яка досягла 18-річного віку, якщо вона є громадянином держави, проживала чи вчинила правопорушення на території держави, законодавство якої передбачає настання повноліття у старшому віці.

О. Зенкевич щодо зауваження Т. Лобанової зазначає, що, наприклад, в англійській мові існує понад 100 синонімів до поняття «дитина». Незважаючи на таку кількість синонімів, в англійській мові використовується власне поняття «дитина». А такі терміни, як «малолітній» і «підліток» О. Зенкевич вважає «плодами» національного законодавства [9, с. 118]. Щодо згаданого питання досить компромісну думку підтримує І. Савіна, котра, досліджуючи наукові позиції авторів, зауважила, що одні обґрунтовують доцільність застосування лише терміну «неповнолітній» (О. Здрок) чи правильність застосування обох понять «неповнолітній» і «дитина» (А. Кеник), або ж лише терміна «дитина», оскільки він зазначений у Конвенції про права дитини 1989 р. (Т. Лобанова). І. Савіна погоджується з тим, що приведення законодавства у відповідність до вимог міжнародних актів вкрай необхідне, тому доцільно вживати поняття «дитина», але інші терміни («неповнолітній», «малолітній») також можуть застосовуватися, оскільки вони вже є усталеними, і тому немає потреби від них відмовлятися [10, с. 217].

Вдаючись до вкрай оптимальної характеристики особи-дитини, зазначимо, що у стародавні часи фактично не було спеціальної системи захисту прав дитини. Наприклад, у середні віки діти вважались «маленькими дорослими» (зважаючи на низький вік, з настанням якого особа ставала деліктоздатною; наприклад, за Салічною правдою дитина могла бути притягнута до кримінальної відповідальності по досягненню 12-річного віку. – О. Р.). У середині XIX ст. у Франції розвинулася ідея, згідно з якою, дитині повинен був надаватися особливий захист. З 1841 р. в законодавстві Франції вперше були передбачені мінімальні гарантії захисту дитини на робочому місці, з 1881 р. – за дитиною

визнали право на освіту. У ХХ ст. у Франції були ухвалені спеціальні закони, які містили окремі гарантії захисту прав дитини в галузі охорони здоров'я, соціального забезпечення, кримінального процесу. Згодом правовий досвід Франції запозичили інші європейські країни [11].

Початок розвитку міжнародного захисту прав дитини пов'язаний з ухваленням 24 вересня 1924 р. Лігою націй Женевської декларації прав дитини. У ній зазначалося, що «людство повинно дати дитині все найкраще, що в нього є» та проголошувалися основні принципи міжнародно-правового захисту дитини. Зокрема, що дитина має право на захист і заступництво незалежно від своєї раси, національності й віросповідання; дитині потрібно надавати допомогу, поважаючи принцип недоторканості сім'ї; дитині повинен гарантуватись нормальний фізіологічний, моральний, розумовий розвиток; голодна дитина має бути нагодована, хворій дитині повинен надаватись догляд; діти, котрі порушили закон, повинні бути виправлені, сиротам і безпритульним дітям має надаватись укриття та все необхідне для їх існування; під час лиха дітям повинна надаватись першочергово допомога; дитині мають бути гарантовані всі засоби, передбачені соціальним забезпеченням і страхуванням; дитина, котра досягла визначеного віку, повинна мати можливість заробляти кошти на існування, однак вона повинна бути відсторонена від усіх форм експлуатації; дитина має виховуватись з усвідомленням того, що її найкращі якості використовуватимуться на благо наступного покоління. Вперше на міжнародному рівні в Декларації 1924 р. зазначалося, що турбота про дітей та їх захист уже є не лише обов'язком сім'ї, суспільства чи окремої держави, все людство повинно піклуватися про добробут дітей [12; 13, с. 3–4].

Як зазначалося у Преамбулі Декларації прав дитини, ухваленій Генеральною Асамблеєю ООН 20 листопада 1959 р., «дитина внаслідок фізичної та розумової незрілості потребує спеціальної охорони і піклування, зокрема належного правового захисту, як до, так і після народження». З метою забезпечення дітям щасливого дитинства, використання передбачених прав і свобод для їх особистого блага і блага суспільства, батьки, чоловіки, жінки, добровільні організації, місцеві органи влади та національні уряди повинні визнавати і намагатися дотримуватись таких прав шляхом законодавчих та інших заходів [14].

У Факультативному протоколі до Конвенції про права дитини щодо процедури повідомлень від 20 листопада 2014 р. зазначено, що, згідно зі своїм статусом, «дитина» є суб'єктом права і людською істотою з властивою їй гідністю та можливостями, що розвиваються, проте особливий і залежний статус дітей може створювати для них труднощі у використанні засобів правового захисту в разі порушення їхніх прав [15].

Відповідно до міжнародних нормативних актів, «дитиною» вважається особа до досягнення певного віку. Хронологічно можна простежити, як з часом підвищувався вік, по досягненні якого припинявся юридичний захист особи як дитини. Зокрема, у ст. 1 Конвенції про мінімальні норми соціального забезпечення, ухваленій Міжнародною організацією праці (далі – МОП) 28 червня 1952 р., зазначалося, що «дитиною» треба вважати особу, котра досягла віку закінчення шкільної освіти або не досягла 15-річного віку, як це могло бути встановлено» [16]. У «Загальних положеннях» Рекомендації щодо допомог по інвалідності, старості та у зв'язку із втратою годувальника № 131, ухваленій МОП 29 червня 1967 р., зазначалося, що «дитиною» треба вважати дитину, молодшу віку закінчення обов'язкової шкільної освіти чи молодшу 15 років, зокрема враховуючи більший вік; за встановлених умов, «дитиною» була особа, молодша за такий вік, але старша 15 років, якщо вона проходила курси учнівства чи продовжувала навчатися, або хворіла хронічною хворобою, чи була інвалідом, що не дозволяло їй здійснювати будь-яку прибуткову діяльність [17].

Ст. 1 Європейської конвенції про визнання та виконання рішень стосовно опіки над дітьми та про поновлення опіки над дітьми від 20 травня 1980 р., ухвалена Радою Європи, зазначала, що «дитиною» вважалася особа будь-якого громадянства, котра не досягла 16-річного віку та не мала права самостійно вирішувати питання про своє проживання згідно з законодавством, чинним на території країни її проживання чи країни її громадянства [18]. У ст. 4 Конвенції про цивільно-правові аспекти міжнародного викрадення дітей від 25 жовтня 1980 р., ухваленій Гаазькою конференцією з міжнародного приватного права (далі – МПП), зазначалося, що вона застосовувалася до будь-якої дитини, яка постійно проживала на території держави-учасниці безпосередньо перед вчиненням акта порушення її прав; дія її припинялася, коли дитина досягала 16 років [19].

Відповідно до ст. 1 Конвенції про права дитини, ухваленої ООН 20 листопада 1989 р., «дитиною» є кожна людська істота до досягнення 18-річного віку, якщо за законом, який застосовується до цієї особи, вона не досягла повноліття раніше [20]. Подібне визначення поняття «дитина» міститься у ст. 2 Європейської конвенції про громадянство, яка була ухвалена Радою Європи 6 листопада 1997 р., а саме: «Дитиною є будь-яка особа, котра не досягла 18 років, якщо згідно із законодавством, що застосовується до дітей, повноліття не настає раніше» [21].

Проаналізувавши зазначені міжнародні акти, О. Шульц зауважила, що на міжнародному рівні відбулося підвищення віку, з настанням якого особа припиняла вважатися дитиною (з 15 до 18 років)

[3, с. 92]. Щодо згаданих вище міжнародних актів О. Чинарян зауважила відсутність у міжнародному праві конкретно визначеного віку, досягнувши якого особа вже не вважається дитиною [22, с. 22]. На нашу думку, для внесення точності в розуміння проблеми необхідно керуватися тим міжнародним нормативним актом, який був ухвалений пізніше, тобто Конвенцією 1989 р. Крім того, Конвенція 1989 р. була ухвалена як спеціальний міжнародний акт у сфері міждержавного правового захисту дітей, в якому передбачена низка прав і свобод для зазначеної категорії осіб і, зважаючи на підвищення у ній «вікового цензу дитинства», розширювалося коло носіїв таких прав і свобод. Відтоді дитиною не вважали особу, яка досягла 18 років, крім випадків, коли, згідно з національним законодавством, були відсутні підстави для визнання особи повнолітньою раніше.

Однак, на думку К. Ніконов, поняття «дитина» в міжнародному праві необхідно розглядати не лише на підставі міжнародних договорів, а й на підставі результатів наукових досліджень у галузі медицини, психології та інших наук, що дозволить з'ясувати причини встановлення різних правових принципів і норм у галузі захисту прав дитини [1, с. 6]. Щодо згаданого питання Л. Стейнберг зауважив, що «підліткова незрілість – це стан, який не піддається усвідомленому контролю внаслідок неповного дозрівання структур головного мозку». Автор вказує на велику кількість безвідповідальних людей у світі, але, якщо вони, для прикладу, вчинять злочин, той факт, що вони безвідповідальні, не матиме значення. Згідно із законом, деякі обставини дійсно можуть пом'якшити вину обвинуваченого, але якщо протиправні дії обвинуваченого є прямим наслідком затримання розумового розвитку або психічного захворювання, то незрілість суджень не може бути пом'якшувальною обставиною. Вважається, що по досягненні певного віку особа повинна навчитися себе вести як член суспільства [23, с. 77].

З другого боку, як зауважив Б. Майолл, «сьогодні ми спостерігаємо (в окремих країнах, в яких на національному рівні ефективний механізм захисту прав дітей, сам Б. Майолл англієць – О. Р.) за тим, як діти та дитинство стали об'єктом масових втручань <...> система охорони здоров'я, соціальні працівники працюють над зміною дитинства <...>. З метою забезпечення потреб дитини здійснюється популяризація здорового способу життя та діяльності соціальних служб, які цілком виправдано можуть втручатися у процес виховання дітей, фактично навчатимуть батьків, як слід виховувати дітей. Необхідність «моніторингу розвитку дітей» призвела до безпрецедентного спостереження (здійснюваного соціальними службами) у школі та вдома» [24, с. 244–245].

Отже, такі чинники, як підліткова незрілість і моніторинг за вихованням дитини батьками, спричинюють існування подвійного контролю, коли, з одного боку, батьки повинні контролювати поведінку дітей, а з другого боку, держава, в особі компетентних органів влади, спостерігає за належним виконанням батьками обов'язків щодо дітей.

Висновки. Отже, ми мали на меті дослідити положення міжнародних актів, які давали визначення терміну «дитина», встановити підстави внесення змін до них стосовно підвищення «вікового цензу», по досягненні якого припинявся правовий захист особи як дитини. На нашу думку, основним чинником, який вплинув на підвищення з 15-річного до 18-річного віку «вікової межі дитинства» у міжнародно-правових актах, стала правова позиція, сформована міжнародною спільнотою на основі висновків наукових досліджень стосовно того, що фізична особа, яка не досягла 18 років, потребує не лише опіки, а згодом піклування своїх батьків чи інших осіб. Забезпечення життя, фізичного та психологічного розвитку дитини, певною мірою, вимагає обмеженого законом та допустимого контролю за поведінкою дитини з боку батьків чи інших осіб, що їх замінюють. Щодо обмеженого законом «розумного» контролю зазначимо, що його необхідність обґрунтована не лише так званим здоровим глуздом, який розуміється як запорука належного забезпечення «найкращих інтересів дитини», а й науковими дослідженнями в галузі медицини та дитячої психології.

По-друге, щодо «доцільного віку», з настанням якого припиняється правовий захист особи як дитини зазначимо, що по досягненні 18-річного віку особа повинна здобути базову середню освіту, що дозволить їй в майбутньому здобути середню професійну освіту, вищу освіту або виконувати роботу, яка не потребує спеціальних знань чи поєднувати навчання з роботою та забезпечувати свою життєдіяльність.

Список використаних джерел:

1. Ніконов К. Современные теоретические аспекты международно-правовой защиты прав ребенка : автореф. дисс. ... канд. юрид. наук. : спец. 12.00.10 «Международное право; европейское право» / К. Никонов ; Московский государственный институт международных отношений (университет) Министерства иностранных дел Российской Федерации Москва, 2006. – 24 с.
2. Болотина Л. Дошкольная педагогика : [учеб. пособ.] / Л. Болотина, С. Баранов, Т. Комарова. – 2-е изд., испр. и доп. – М. : Академический Проект; Культура, 2005. – 240 с.
3. Шульц О. «Права дитини» як категорія сучасного конституційного права / О. Шульц // Часопис Київського університету права. – 2009. – №3. – С. 91–96.

4. Оніщенко Н. Права і свободи дитини : вступ до проблеми / Н. Оніщенко, О. Львова, С. Сунсгін // Часопис Київського університету права. – 2013. – № 2. – С.13–17.
5. Веселуха В. Соціальний і правовий статус неповнолітнього і його вплив на віктимну поведінку / В. Веселуха // Право України. – 1999. – № 7. – С. 93–97.
6. Резник А. Понятие и содержание личностно-правового статуса ребёнка в гражданском праве Украины // Молодой ученый. – 2013. – № 6. – С. 570–574.
7. Mayall B. The sociology of child hood in relation to children’s rights / В. Myall // he International Journal of Children’s Rights. – 2000. – № 8. – 243–259.
8. Минимальные стандартные правила ООН, касающиеся отправления правосудия в отношении несовершеннолетних («Пекинские правила») от 29 ноября 1985 г. [Электронный ресурс]. – Режим доступа : http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/995_211
9. Зенкевич А. Понятие «ребенок» в международном праве / А. Зенкевич // Современное право. – 2010 – № 6. – С. 118–122.
10. Савина И. Формирование института правового статуса ребенка в Республике Беларусь / И. Савина // Проблемы гражданского права и процесса : сборник научных статей. – Гродно : УО «Гродненский государственный университет имени Янки Купалы, 2009. – С. 216–227.
11. Children’s Rights History : Historical over view of the Children’s rights evolution / Humanium : Together for Children’s right [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.humanium.org/en/childrens-rights-history/>
12. Старовойтов О. Становление и развитие международной защиты прав ребенка / О. Старовойтов // Белорусский журнал международного права и международных отношений. – 1998. – № 5. – С. 51–58. [Электронный ресурс]. – Режим доступа : http://evolutio.info/index.php?option=com_content&task=view&id=255&Itemid=49
13. Бондаренко О. Международные документы о правах ребенка : [научно-практическое пособие] / О. Бондаренко. – Волгоград : Издательство Волгоградского института экономики, социологии и права. – 2011. – 28 с.
14. Декларація прав дитини, прийнята резолюцією 1386 (XIV) Генеральної Асамблеї ООН від 20 листопада 1959 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/995_384/card2#Card
15. Факультативний протокол до Конвенції про права дитини щодо процедури повідомлень від 20 листопада 2014 р. // Відомості Верховної Ради України від 9 вересня 2016 р. – 2016. – № 37. – С. 5.
16. Конвенція про мінімальні норми соціального забезпечення, прийнята МОП від 28 червня 1952 р. / Відомості Верховної Ради України від 2 вересня 2016 р. – 2016. – № 36. – С. 5.
17. Рекомендація щодо допомог по інвалідності, старості та в зв’язку з втратою годувальника № 131 від 29 червня 1967 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/993_070/card2#Card
18. Європейська конвенція про визнання та виконання рішень стосовно опіки над дітьми та про поновлення опіки над дітьми від 20 травня 1980 р. // Відомості Верховної Ради України від 25 квітня 2008 р. – 2008. – № 17. – С. 451. – Ст. 177.
19. Конвенція про цивільно-правові аспекти міжнародного викрадення дітей від 25 жовтня 1980 р. // Офіційний вісник України від 13 вересня 2006 р. – 2006. – № 35 – С. 268 – Ст. 2493. – Код акту 37269/2006.
20. Конвенція про права дитини від 20 листопада 1989 р. // Зібрання чинних міжнародних договорів України 1990 р. – № 1. – С. 205.
21. Європейська конвенція про громадянство від 6 листопада 1997 р. // Відомості Верховної Ради України від 28 березня 2008 р. – 2008. – № 13. – С. 359.
22. Чинарян Е. История создания и основные положения Конвенции о правах ребенка 1989 г. / Е. Чинарян // Ученые записки. – 2010. – № 4. – С. 20–23.
23. Стейнберг Л. Переходный возраст. Не упустите момент / Л. Стенберг ; пер. с англ. – М. : Издательство Манн, Иванов и Фербер, 2017. – 299 с.
24. Саблук С. Окремі аспекти правового статусу дитини / С. Саблук // Університетські наукові записки. – 2005. – № 3. – С. 143–147.
25. Скаун О. Теорія держави і права : [підручник] / О. Скаун. – Харків : Консум; Університет внутрішніх справ, 2000. – 704 с.
26. Крестовська Н. Ювенальний правовий статус / Н. Крестовська // Наукові праці Одеської національної юридичної академії / під ред. С. Ківалова ; Міністерство освіти і науки України, Одеська національна юридична академія. – Одеса : Юридична література, 2009. – Т. 8. – С. 278–284.
27. Лобанова Т. Правовое положение ребенка в России и Великобритании (Англии): теоретико-правовой анализ : автореф. дис. ... канд. юрид. наук. : спец. 12.00.01 «Теория и история права и государства; история учений о праве и государстве» / Т. Лобанова ; Башкирский государственный университет. – Волгоград, 2006. – 26 с.

